

Маја Калезић

КРОЗ ИСТОРИЈУ ХЕРБАЛНЕ МЕДИЦИНЕ I
„Књига о зачинима”
Педанија Диоскорида из Аназарба

Београд
2022

Маја Калезић

КРОЗ ИСТОРИЈУ ХЕРБАЛНЕ МЕДИЦИНЕ I

„Књига о зачинима“

Педанија Диоскорида из Аназарба

Издаје

Академска мисао, Београд

За издавача: Марко Вујадиновић

Уредник књиге

Марко Вујадиновић

Рецензенти

проф. др Ђоко Николовски, ванредни професор Универзитета у Марибору,
Словенија

др. Е. И. Јакушкина, Филолошки факултет Московског државног Универзитета,
Русија

проф др. Јелена Фемић-Касапис, ванредни професор Катедре за филологију
Правосланог богословског факултета Универзитета у Београду

проф. др Небојша Менковић, научни саветник Института за проучавање лековитог
биља „Јосиф Панчић“ и редовни професор Универзитета у Новом Саду

др Драгана Столић, доктор филолошких наука и информатички библиотекар-
саветник у Одељењу за научне информације и едукацију Универзитетске
библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду

Саиздавачи

Центар за црквене студије, Ниш

За издавача: проф. др Драгиша Бојовић

Философт, Београд

За издавача: Зоран Калезић

Компјутерска припрема и лектура Зоран Калезић

Дизајнер графичког идентитета Никола Банић

Илустратор Милица Качар, УСУС

Штампа

Академска мисао, Београд

Тираж 200 примерака

ISBN 978-86-7466-924-2

ISBN 978-86-7466-923-5 (едиција)

Mojoj porodici

Садржај

0.	Abstract	16
1.	Увод	17
1.1.	„De materia medica” кроз векове	17
1.2.	LIBRI HERBALES GRAECI PRAE- ET POST- DIOSCORIDEI	25
1.3.	PERI ΥΛΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ (De materia medica).....	27
1.3.1.	О аутору текста.....	27
1.3.2.	О структури и садржају текста.....	29
1.3.3.	О традицији текста	31
1.3.4.	„Штампани Диоскорид”	34
1.3.5.	<i>Materia medica Dioscoridea</i> – предмет интра-/интер- и мултидисциплинарног истраживачког пројекта	34
1.4.	Етимолошка истраживања имена биљака у Диоскоридовом делу ΠΕΡΙ ΥΛΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ (De materia medica). Прилог типологији фитонимских ознака.....	36
1.4.1.	Предмет, циљеви, методе и значај истраживања	36
1.4.2.	О концепцији рада.....	38
2.	Фитономастички огледи	41
2.1.	Ἴρις (Ἰλλυρικὴ, Μακεδονικὴ, Λιβυκὴ) ἥ	41
2.1.1.	Идентификација фитонима.....	41

2.1.2.	Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референта	41
2.1.3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	42
2.1.3.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	42
2.1.3.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	48
2.2.	ἄκρον τό.....	52
2.2.1.	Идентификација фитонима.....	52
2.2.2.	Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референта	52
2.2.3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	53
2.2.3.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	53
2.2.3.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	55
2.3.	μῆλον Ἀθαμαντικόν τό.....	58
2.3.1.	Идентификација фитонима.....	58
2.3.2.	Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референта	58
2.3.3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	58
2.3.3.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	58

2.3.3.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	60
2.4.(5.)	κύπερος ό	62
2.4.(5).1	Идентификација фитонима.....	62
2.4.(5).2.	Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референата.....	63
2.4.(5).3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	63
2.4.(5).3.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	63
2.4.(5).3.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	65
2.6.	καρδάμωμον τό.....	68
2.6.1.	Идентификација фитонима.....	68
2.6.2.	Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референта	68
2.6.3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	68
2.6.3.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	68
2.6.3.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	70
2.7.	νάρδος ή.....	72
2.7.1.	Идентификација фитонима.....	72

2.7.2.	Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референата.....	73
2.7.3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	73
2.7.3.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	73
2.7.3.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	76
2.8.	νάρδος Κελτικὴ ἥ	77
2.8.1.	Идентификација фитонима.....	77
2.8.2.	Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референата.....	77
2.8.3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	78
2.8.3.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	78
2.8.3.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	79
2.9.	νάρδος ὀρεινὴ ἥ.....	81
2.9.1.	Идентификација фитонима.....	81
2.9.2.	Грчки десигнати	82
2.10.	νάρδος ἀγρία ἥ.....	83
2.10.1.	Идентификација фитонима.....	83

2.10.2.	Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референата.....	83
2.10.3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	84
2.10.3.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	84
2.10.3.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	85
2.11.	φοῦτό.....	88
2.11.1.	Идентификација фитонима.....	88
2.11.2.	Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референата.....	88
2.11.3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	88
2.11.3.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	88
2.11.3.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	90
2.12.	μαλόβαθρον τό.....	91
2.12.1.	Идентификација фитонима.....	91
2.12.2.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	92
2.12.2.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	92
2.13.	(ψευδο-)κασσία ἥ.....	93

2.13.1.	Идентификација фитонима.....	93
2.13.1.1.	κασσία	93
2.13.1.2.	ψευδοκασσία	94
2.13.2.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	94
2.13.2.1.	Грчки и десигнати nomenclaturis alteris.....	94
2.13.2.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	98
2.14.	(ψευδο-, ξυλο-)κινάμωμον τό	98
2.14.1.	Идентификација фитонима.....	98
2.14.1.1.	κινάμωμον	98
2.14.1.2.	ψευδοκινάμωμον.....	99
2.14.1.3.	ξύλοκινάμωμον ?	99
2.14.2.	Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референта	99
2.14.3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	99
2.14.3.1.	Грчки и десигнати nomenclaturis alteris.....	99
2.14.3.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	102
2.15.	ἄμωμον τό.....	103

2.15.1.	Идентификација фитонима.....	103
2.15.2.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	104
2.15.2.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	104
2.16.	κόστος ό.....	106
2.16.1.	Идентификација фитонима.....	106
2.16.2.	Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референта	106
2.16.3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	106
2.16.3.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	106
2.17.	σχοῖνος ό.....	108
2.17.1.	Идентификација фитонима.....	108
2.17.2.	Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референта	108
2.17.3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	108
2.17.3.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	108
2.17.3.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	110
2.18.	κάλαμος άρωματικός ό	110
2.18.1.	Идентификација фитонима.....	110

2.18.2.	Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референта	110
2.18.3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	111
2.18.3.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	111
2.18.3.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	112
2.19.	(ὄπο-, ξυλο-)βάλαμον τό	115
2.19.1.	Идентификација фитонима.....	115
2.19.2.	Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референта	115
2.19.3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	116
2.19.3.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	116
2.19.3.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	119
2.20.	ἀσπάλαθος ὀ (/ῆ).....	119
2.20.1.	Идентификација фитонима.....	119
2.20.2.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	120
2.20.2.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	120
2.21.	βρύον τό	121

2.21.1.	Идентификација фитонима.....	121
2.21.2.	Ботаничка класификација и дескрипција референта	122
2.21.3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	122
2.21.3.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	122
2.21.3.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	124
2.22.	ἀγάλοχον τό.....	125
2.22.1.	Идентификација фитонима.....	125
2.22.2.	Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референта	125
2.22.3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	125
2.22.3.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	125
2.22.3.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	126
2.23.	νάσκαφτον (/νάρκαφτον) τό.....	127
2.23.1.	Идентификација фитонима.....	127
2.23.2.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	127
2.24.	κάγκαμον τό.....	127
2.24.1.	Идентификација фитонима.....	127

2.24.2.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	128
2.25.	[κῶφι τό].....	129
2.25.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	129
2.26.	κρόκος ὁ (ὁ Κωρύκιος, ὁ ἐκ τῆς πρὸς Λυκίαν Κωρύκου, ὁ ἀπὸ τοῦ Λυκιανοῦ Ὀλύμπου, ὁ ἐξ Αἰγῶν τῆς Αἰτωλίας, ὁ Κυρηναϊκός, ὁ ἐκ Κεντορίπων κατὰ τὴν Σικελίαν).....	131
2.26.1.	Идентификација фитонима.....	131
2.26.2.	Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референта	131
2.26.3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	131
2.26.3.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	131
2.26.3.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	135
2.27.	[κροκόμαγμα τό].....	136
2.27.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	136
2.28.	ἐλένιον τό	137
2.28.1.	Идентификација фитонима.....	137
2.28.2.	Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референта	138
2.28.3.	Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.....	138

2.28.3.1.	Грчки и десигнати <i>nomenclaturis alteris</i>	138
2.28.3.2.	Српски и јужнословенски десигнати и њихови еквиваленти у другим словенским и балканским језицима.....	141
3.	Завршна разматрања	145
4.	Коришћена и цитирана литература	155
5.	Скраћенице.....	170
6.	Appendix	173
7.	Белешка о аутору	217
8.	Реч уредника	218

0. Abstract

For more than 1,500 years, the closest equivalent of today's Physicians' Desk Reference was Dioscorides' pharmacological treatise PERI YLHS IATRIKHS known in Latin as *De materia medica*. Dioscorides composed it late in the first century CE. Succinct entries for some 600 natural substances, mostly plants, but also animal and mineral products, provided the materials' names, sources, appearance, medicinal properties, therapeutic uses, methods of preparation, and tests for adulteration. As was the case with many Greek medical texts, *De materia medica* was treated as dogma for many years. By the mid-16th century, however, his message that investigation and experimentation were crucial to pharmacology began to emerge and modern research into medicines began. In the first twenty-eight headings of the first of his five books, Dioscorides gave us additions of the greatest importance to the knowledge of specified spice plants (*aromata*) and drugs obtained from these plants by simple or more complex processing, previously possessed upon pharmacognosy and pharmacopoeia as well as upon pharmacology in general up to 'days of his'. The main research goal of this study is: a. 'stocktaking' and identification of phytonyms covered by corpus defined by Dioscorides' so-called drug-affinities criteria as *aromata*, b. presenting an unique linguistic analysis of the phytonyms having them 'reframed' into one specifically designed phytonomastical essay in order precisely to describe their morphonological and semantical features which is certainly about to lead us via identifying their cognates in other (related or even unrelated) languages to reconstruction of the prototype form and meaning of each of the naming units, c. reconstructing iconymical structures of the names i.e. the onomasiological procedure of the name-giver which the naming units were constructed out of, d. tracing their eventual transmission from one language to another, and finally, e. establishing general tendencies, principles and ways of denomination processes in connection with this specific group of realia by comparing equivalent designations we meet primarily in the Serbian and in other (South-)Slavic and Balkan traditional botanical nomenclatures. Such directed phytonomastical research requires also an interdisciplinary approach to the defined problems (the knowledge about appearance of botanical taxonomies and nomenclatures, about history of herbal healing praxis, history of pharmacognosy and pharmacopoeias, etc.). Phytonimical corpus we have described and presented here in such a way could certainly be a valuable contribution not only and specifically to further bio-nomastical researches but to a wide range of scientific disciplines which use primarily linguocultural concept to describe systematic mental presentation of different world phenomena.

1. Увод*

1.1. „De materia medica” кроз векове

Nature always stands as a golden mark to exemplify the outstanding phenomena of symbiosis ... (Verma/Singh 2008: 347)

Људско трагање за биљком бесмртности и *травком од (сваке) налети*¹ сеже готово до у освит човечанстава. У сталној борби са болестима људи су научили да лекове проналазе у природним сировинама међу којима је лековито биље заузимало место испред животињских дрога и минералних лекова. О овоме сведоче различити извори, пре свега писани, али и оригинални биљни лекови који, иако – или баш зато што су ретки, представљају прави изазов најпре за (био)археологе и историчаре.² Најстарији писани

* Ова књига је настала из резултата научноистраживачког рада на докторској дисертацији *Етимолошка и семасиолошко-ономасиолошка истраживања имена биљака у Диоскоридовом делу ΠΕΡΙ ΥΛΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ (De materia medica). Прилог типологији фитонимских ознака одбрањеној на Филозофском факултету Универзитета у Београду пред комисијом: проф. др Александар Лома, др Јасна Влајић-Поповић и др Војин Недељковић. Књига представља прерађену верзију докторске тезе будући да је у појединим сегментима допуњена новим референтним и релевантним садржајима.*

Докторска дисертација је рађена у оквиру тадашњег научноистраживачког пројекта *Етимолошка истраживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика* на којем се данас научноистраживачки рад одвија у истоименом одсеку у Институту за српски језик САНУ (финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, Одлуком о финансирању научноистраживачког рада у 2022. години, бр. 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године).

¹ Алузија на специфичну синтагматску структуру фитонимских десигната у лирском песништву у функцију стајаћих формула које наговештавају *spatio et tempus* обреда (*npr. прелаза*), као и *actiones et agentes* који детерминишу његов магијски карактер.

² Оригинале биљне дроге откривене су нпр. у гробницама египатских царева из периода од 1550. до 1305. год. пре н.е. Прашката смеша из времена Диоскорида, пронађена 1962. год. у Неусу, на месту некадашњег римског логора, представља својврстан композитни лек који се састојао од четири различите биљне врсте: *Centaurium umbellatum* Gillib., *Hyosciamus niger* L., *Hipericum perforatum* L. и *Plantago lanceolata* L. (детаљно о томе: Паројчић/Stupar 2003).

помен о употреби лековитог биља за израду лекова пронађен је на сумерској глиненој плочица из Нипура старој близу 5000 година. Она садржи 12 рецепата за израду лекова у којима се помиње преко 250 различитих биљака, међу којима и оне алкалоидне попут мака, бунике и мандрагоре (Wong 1971; Ignjatović 2006: 416). Кинеска књига о корењу и травама *Shen-Nung pen ts'ao ching*³ за коју се претпоставља да представља најстарију кинеску књигу *de materia medica*, садржи описе преко 365 биљних дрога локалног порекла, од којих се многе и данас употребљавају. У дугачком египатском свитку из Тебе написаном око 1550 г. пре н.е., названом *Еберов папирус*, помиње се велики број биљних врста (нпр. буника, нар, рицинус, алоја, сена, бели и црни лук, смоква, бела врба, коријандер, клека, кичица) и дрога коришћених у терапији (Рагојчић/Stupar 2003). Према наводима Хипократа, Грци су до његовог времена користили око 230 лековитих биљних врста. Сакупљањем и лечењем биљака бавили су се тзв. ризотоми, веома цељени познаваоци тајне разликовања корисних од отровних биљака (Јанчић/Стојановић 2008: 66). О бављењима Асклепијада на овом пољу дознајемо понешто од самог Диоскорида. Од знаменитијих римских Диоскоридових *колега* који су стварали у раздобљу од почетку нове хришћанске ере до поделе Римског царства на Западно и Источно, свакако би требало поменути бар двојицу: дворског лекара императора Клаудија - Скрибонија Ларга, који је саставио листу од око 270 рецепата и Галена из Пергама, римског лекара грчког порекла, који се у својим списима углавном бавио деловањем тзв. простих лекова и антидотима.

Не постоје чврсти докази да је током средњег века европска *materia medica* била обогаћена потпуно новим сазнањима те се највероватније у овој (прет)поставци траже и узроци за непрестано *провлачење* радова великих античких ауторитета из ове области кроз средњовековну (*in latissimo sensu*) преводну медицинско-фармацеутску литературу, која је истовремено служила и као

³ Верује се да је књига написана у време владавине митолошког цара Shen Nung-a, око 2800. године пре н.е.

(<https://www.nlm.nih.gov/exhibition/chinesemedicine/emperors.html>;

<https://www.britannica.com/topic/Shennong>).

основа за састављање доцнијих антидотаријума и ренесансних хербаријума (све до 17. века). Ова је литература добро очувана, нарочито у штампаној форми и форми бакрореза (уп. нпр. *Hortus sanitatis* и *Herbarum vivae eicones* – дела штампана у Немачкој у 16. веку те *Hortus Eystettensis* – дело које је урађено 1613. године у бакрорезу (Паројčić/Stupar 2003). На Западу се велике заслуге за чување и преношење античке баштине приписују Касиодору, канцелару готског краља Теодорика, који је у манастиру *Vivarium* руководио преписивањем великог броја античких списа.⁴ Касиодор је рано напустио световни живот, ступио у бенедиктински монашки ред и основао манастир на јужној обали Италије, у близини града Катанцаро, у чијој су околини била многобројна грчка насеља. Након што је у манастиру *сабрао* већи број калуђера који су знали грчки, започело се са преписивањем и превођењем многих грчких књига, нарочито медицинских, међу којима су била и дела Хипократа, Галена, Орибазиија⁵ и Целија Аурелијана. Године 511. Касиодор је и сам написао *Institutiones divinarium et saecularium litteram* – спис које је било изузетно цењен и често преписиван у манастирима, јер је превасходно служио као уџбеник у медицинској настави. За *овим* – изашло је јеш једно дело на латинском језику: *De observatione ciborum*; у њему се обрађују питања везана за дијететику. Аутор је протерани грчки лекар из Византије и лични лекар краља Теодорика – Антим. *Препоруке* које се могу наћи у овој књизи, примењивале су се у манастирима у великој мери.

У манастирима се оснивају прибежишта и склоништа за убоге и болесне. То нису биле болнице већ тзв. *хоститали*, у којима је био одређен посебан монах за бригу о унесрећенима и болеснима. Сваки манастир је био у обавези да има манастирску башту у којој се гајило лековито биља. Медицинско знање се преносило преписивањем грубих латинских превода фрагмената грчких текстова у којима су доминирале збирке рецепата и кратка упутства о лечењу. Мало пажње је посвећивано теоријској подлози

⁴ <http://www.medicina.hr>

⁵ Дела Орибазиија из Пергама, Александра из Трала и Павла из Егине, представљају драгуље византијске медицине све до 14. века; нових пак научних открића значајних за медицину и фармацију готово да нема.

медицине и физиолошким проблемима (Антић 2011: <https://www.rastko.rs/rastko/delo/14014>); треба ипак напоменути да се монаси нису бавили само поменутим преписивањем него и бележењем народних – али и сопствених искустава која су стицали узгајањем лековитог биља у манастирским баштама.

Медицинско-фармацеутску заоставштину Грка и Римљана спасли су у великој мери арапски медицинско-фармацеутски стручњаци и писци класичног средњег века који су на темељима европских античких дела успели да изграде сопствену оригиналну науку. Довољно је истаћи само дела Ибн Сине и Ибн Бајтара која се по много чему могу мерити са Диоскоридовим. На овом месту ћемо поменути само капитално дело Ибн Бајтара *Liber magnae collectionis simplicium alimentorum et medicamentorum* у којем се описује више од 1400 биљних дрога и дају упутства за уређење ботаничких вртова (Туцаков 2006: 33). Током 12. и 13. века Европљани долазе до нових сазнања из ботанике захваљујући разним путовањима подузиманим било у војне – као што су то били крсташки ратови, било у трговачке сврхе, каква се била путовања Марка Пола. Почетком 15. века актуализују се старе античке мисли и идеје. У 16. и 17. веку свој допринос ботаници дају италијански и немачки лекари и ботаничари једнако као и њихове колеге са севера Европе. Њихова активност означава повратак на дескрипте засноване на *in vivo*-методологији. У 18. веку *materia medica* ће се обогатити знатним бројем важних дрога које у Европу доспевају из новооткривених земаља и бројних европских колонија. Све више се траже сложене фармацеутске формуле, међу којима је **теријак** заузимао главно место. Осим дрога биљног порекла у њима се појављују и оне неорганског порекла (*idem*: 34-35).

Већ са првим видљивим резултатима хемијског правца у фармацији на самом почетку 19. века, посебно са појавом већег броја нових органских синтетских једињења познатог хемијског састава и константног физиолошког дејства – опасност која је на почетку века претила да дроге буду потпуно избачене из терапије, у другој половини 19. века постала је реална. Ипак, развојем модерне биохемије биља у 20. веку, за многе лекове биљног порекла које су познавале још најстарије цивилизације и који су

кроз миленијуме коришћени све до данашњих дана, потврђено је активно деловање и наука их је уврстила у савремену фармакотерапију (Рагојчић/Stupar 2003). Занимљиво је такође да је у 20. веку око 120 нових фармацеутских производа формулисано управо на основу традиционалног знања (из различитих извора) и потом обрађено методом стабилизације активних састојака. Осим тога, процењује се да се од почетка 21. века, око 80% светске популације у оквиру примарне здравствене заштите ослања на традиционалну медицину која је заснована на широком коришћењу природних производа добијених пре свега из биљних сировина, због тога што су ови производи лако доступни и немају нежељене ефеката (Verma/Singh 2008: 347).

*

О медицинским знањима старих Словена, пре и после доласка на Балкан, због недостатка историјских извора, тешко је увек аргументовано говорити и писати. Према извештајима цара Маврикија (6. век), Словени су по доласку на Балкан знали за припремање биљних отрова за стреле, а по налазима некрополе из 11. века код Бајине Баште, знали су и за хируршке интервенције, нпр. за трепанацију лобање. По досељавању у *нову домовину* балкански Словени су прихватили многе обичаје и начин живота староседелаца, посебно у областима где су постојали прописи о комуналној хигијени (нпр. у Котору, Будви, итд), као и прописи о уређењу кланица, исправности водовода, о чистоћи у граду – што су феномени наслеђени из периода доминације Римљана.

Употреба лековитог биља као терапијског и профилактог средства код Срба има богату, дугу и непрекинуту традицију. Многа фитотерапеутска знања која су Срби преузели из старије словенске *етномедицине* и *-фармације*, ушла су у њихову средњовековну не само народну него и школску фармакотерапију. Треба пак посебно истаћи да се српска средњовековна медицина развијала под утицајем византијске и западноевропске медицине с тим што је византијски утицај био ограничен на помоћне медицинске науке, како се до данас сматра, а западноевропски - на клиничку медицину и фармакотерапију. Снабдевање лековима у средњем веку углавном се обављало преко апотекара. У Котору је

1326. године основана апотека преко које су лекови набављани из Венеције, а готово сви апотекари до 15. века били су италијанског порекла (Lalović 2004, в. тамо и наведену литературу). Од земаља из којих су добијане сировине, најчешће се помињу Персија, Грчка и Ломбардија. Овај период развоја српске медицине и фармације, на жалост, није много обрађиван у нашој научној литератури, о чему сведочи релативно мали број објављених истраживања, а један од могућих разлог је и тај што се дуго, не само у нашој академској – него и у научној заједници, веровало да се познавање фармакотерапије и медицине код Срба у средњем веку пре свега сводило на гатања и враџбине; како год било, на овом месту издвојићемо најважније изворе за изучавање поменуте таматике:

- а. грађа за историју здравствене културе Дубровачке републике,
- б. грађа Которског архива из периода Немањића,
- в. збирке рукописних књига у библиотеци Патријаршије у Београду,
- г. списи Архива САНУ,
- д. библиотеке манастира Дечани, Хиландара и Пећке патријаршије.

Осим наведених, значајни извори за изучавање српске средњовековне медицине до касног средњег века представљају списи средњовековне европске медицине који у суштини нису ништа више а ни мање до превода и/или прерађених и допуњених превода појединачних списа или великих комплиацијских дела античких писаца и лекара: Хипократа, Теофраста, Диоскорида, Галена, Аристотела, Емпедокла, и др. Ови списи се најчешће у референтној литератури помињу као медицински списи две најпрестижније европске медицинске школе тога времена у Европи – салернске и монпељеске.

Све до појаве Јована Апостоловића (средина 18. века) српска медицина и фармација остаће на темељима поменуте италијанске и француске школе (Станојевић 1953: 1029).

Осим *Ходошког зборника* и *Хиландарског медицинског кодекса* – и други списи, мањег обима, који у основи представљају

такође преводе најзначајнијих медицинских списа двеју европских поменутих школа, а прикупљени су у тзв. терапијске зборнике, били су изузетно популарни и чувани су као највећа драгоценост која се предавала потомцима у наслеђе. Народни преписивачи, међу којима је највише било монаха (но могло је међу њима бити, како се да посредно закључити из самих списа, и лекара), преписивали су дотрајале странице и том приликом понекад мењали садржину старих рецепата и убацивали нове. Власт Турака прекинула је развој свих грана нашег интелектуалног и уметничког стваралаштва па и развој медицине и фармације. Замиру организоване здравствене службе и лечењем се углавном баве самоуки видари – хећими и травари, а домаће биљне дроге представљају једину доступну сировину за израду лекова. Из овог периода потичу тзв. лекаруше које јасно сведоче о значају и доминантној употреби лековитог биља у лечењу. Народне песме такође представљају богат извор за познавање народне медицине овога времена. Очувању знања о лековитости биља и изради биљних лекова које се вековима преносило углавном с колена на колена, допринели су многи истраживачи. Међу првима треба истаћи Захарија Стефановића Орфелина (1726-1789), аутора *Великог српског травника* који садржи записе и у њима описе око 500 биљака и *Искусног подрумара* са око стотинак рецепата за израду *травних* вина и други алкохолних и безалкохолних напитака и лекова. Драгоцене податке о лечењу лековитим биљем у српској традицији даје такође Вук Стефановић Караџић у свом *Српском рјечнику* (1818; 1852). Вук је дао подстрек и другим истраживачима који су у своје етнографске списе доцније уносили и записе о народној медицини на Балкану, попут Павла Аполоновича Ровинског у *Етнографији Црне Горе* и Веселина Чајкановића у *Речнику српских народних веровања о биљкама*. Наши познати ботаничари и лекари Јосиф Панчић (1814-1888), Сава Петровић (1839-1889) и Владан Ђорђевић (1844-1930) пружили су низ података о распрострањености и употреби лековитог биља код нас. У новије време највећи допринос развоју лечења биљем и познавању лековитог биља дао је, без сумње – Јован Туцаков (1905-1978). Он је оснивач Института за фармакогнозију Фармацеутског факултета Универзитета у Београду (1939) и Института за проучавање лековитог биља (1948). Његово капитално дело *Лечење биљем* већ годинама

представља најпродаваније дело традиционалне медицине код нас (Кишгеци 2002).

Најраширенија и истовремено *најдоступнија* медицина, која је у средњем веку била практикована на нашим просторима, била је свакако верска медицина. По свом учењу верска медицина делила се на канонску која је била заснована на учењу званичне цркве и апокрифну која је представљала синтезу различитих култова и схватања староседелачког становништва Балкана и античког света, а коју званична црква није признавала. Канонска верска медицина званичне цркве заснована је *in latissimo sensu* на учењу хришћанске цркве по коме је Христ лечио болесне и васкрсавао мртве. За разлику од магијске медицине, у којој се директно од врача очекивало излечење, у канонској медицини излечење се очекивало од онога коме се свештеник обраћао пригодном молитвом. Бројне податке о болесницима (губавцима, глувоменим, паралитичарима, итд) које је излечио Христ налазимо у Јеванђељима, а у фрескосликарству Дечана, Раванице, Манасије, Каленића, Студенице, Мораче и другим манастирима наилазимо на приказе излечења болесних од стране светих лекара, од којих су свакако најпознатији „бесребрници” Козма и Дамјан (Јовић: <https://www.rastko.rs/cms/files/books/5062e0da651a7.pdf>).

Први помени код Срба о медицини у данашњем смислу речи потичу из хиландарских списа с почетка 12. века. Најзначајнију улогу у настајању наше медицине имали су монаси који су преводили дела већ поменутих византијских писаца и списе западноевропских медицинских школа. Посебно место заузима делатност светог Саве, оснивача првих српских болница, рукописца наших најстаријих медицинских записа и борца против надрилекарства. У преношењу знања тадашње европске медицине велику улогу имали су и лекари италијанског порекла који су живели и радили у Србији, посебно у Котору.

Прве српске болнице које су биле осниване у манастирима – Хиландару и Студеници, могу се сврстати у ред најстаријих болница у Европи. Најстарију српску болницу основао је свети Сава 1199. године у Хиландару, првенствено за лечење оболелих монаха. Прва болница на територији српске државе била је

основана у Студеници, коју је такође основао свети Сава у периоду између 1208. и 1216. године. Болнице потом оснивају Стефан III Урош Немањић у Дечанима између 1327. и 1335. године, цар Душан у манастиру св. Арханђела код Призрена 1342. године, кнез Лазар у Раваници 1381. године, цар Душан у Котору 1350. године, деспот Стефан Лазаревић у Београду око 1390. године. Ван граница средњовековне Србије, осим у Хиландару, краљ Милутин је основао две болнице: у Продромовом манастиру у Цариграду 1308. године и у манастиру св. Арханђела у Јерусалиму, 1315. године. Српске болнице биле су осниване и организоване по угледу на византијске; дечанска болница имала је нпр. специјалистичка одељења слична одељењима у болници Пантократоровог манастира у Цариграду: „за лечење оних који страдају од рана или повреда”, „за оне који нису могли слободно дисати ради љутине која долази изнутра”, „за лечење оних који су се сасвим савили и нису могли ништа радити”, „за болне од свете болести – епилепсије”, „за болести очију”. По питању лекара – стање је било слично као и у другим земљама Европе. Као први школовани лекар у Србији, помиње се Италијан Филип из Ферме који је радио као градски лекар у Котору 1326. године, у доба владавине Стефана Уроша III Немањића, а први лекар српског порекла помиње се у Призрену 1354. године. Већина лекара који су радили и живели у Србији били су Италијани. О томе да ли је било школованих лекара Срба, нема ближих података, али списи *Хиландарског медицинског кодекса* убедљиво говоре да је морало бити и таквих који су добро познавали савремену европску медицину. (Lalović 2004: 27-30)

1.2. LIBRI HERBALES GRAECI PRAE- ET POST-DIOSCORIDEI

Први грчки хербали⁶ појављују се у време Александра Великог. На Сингеровој листи хербалиста овог периода налазе се

⁶ ‘A *Herbal* is a collection of descriptions of plants together for medical purposes... The herbal is ... to be distinguished from the scientific botanical treatise by the fact that its aims are exclusively ‘practical’... A herbal is, moreover, to be distinguished from most other medical works not only in method but also in form. Its arrangement is under remedies rather than under diseases or conditions to be treated. A herbal is,

међу најзначајнијим именима – име Диокла из Кариста, аутора највероватније првог грчког хербала, потом Херофила (око 300. г. пре н.е.) који је према Сингеровим речима био *most illustrious of the Alexandrian physicians* и Андреја из Кариста, личног лекара Птоломеја IV Филопатора, аутора списка *Narthex* који нам је сачуван у фрагментима (Singer 1927). Спис *Historia plantarum* Теофраста из Ефеса (око 372-287 г. пре н.е.) није хербал у традиционалном смислу, изузев девете књиге која садржи материјал ексцерпиран највероватније из старијих списка ризотомиста (Meyer et al. 1999: 5). Ова књига се сматра најстаријим сачуваним хербалом. Од хербалиста који су живели и радили у последња два века прехришћанске ере, Сингер помиње Никандра и његове две у целости сачуване поеме *Theriaka* и *Alexipharmaka*, потом Филона из Гарса, чија нам је поема фрагментарно сачувана и најзад, Квинта Секција чије је дело *ΠΕΡΙ ΥΛΗΣ*, на жалост, изгубљено. ‘The turning point in the form of the herbal arrived with Crateuas ...’ (Meyer et al. l. c.). Кратева је био лични лекар Митридата VI Еупатора, краља Понта (око 120-63. г. пре н.е.). Написао је два хербала од којих је један био илустрован. Оба су изгубљена. Сингер му је доделио титулу *father of botanical illustration*. Кратевин илустровани хербал утицао је не само на доцнији развој хербала него и на сам ток научне ботанике. У првом веку хришћанске ере, поред Диоскоридовог – написано је неколико хербала. ‘... the first to be alphabetically arranged’ је Памфилов (Meyer et al. 1999: 6); он није сачуван. Од грчких хербала млађих од Диоскоридовог, насталих у периоду до почетка средњег века, од важности је био само још Галенов *De simplicibus* на основу којег је доцније Орибазиде саставио *Synagoge*.

‘From the early Middle Ages to almost the end of the fifteenth century, herbalistic-medical literature njas essentially a mix of local folk practices and bits and pieces of genuine Dioscoridean tradition, held together ... by material derived from Pliny the Elder’s Natural History and tracts attributed to Hippocrates and Galen. The corpus of late medieval herbalistic-medical literature, in both Latin and vernacular, bore little resemblance to Dioscorides’ nwork, although it indirectly derived from it. A link

in fact, primarily a dscriptiv drug-list or, as we now call it, a *pharmacopeia*.’ (Singer 1927)

njiith the past njas maintained through intermediaries such as Constantine the African, Matthaeus Platearius of Salerno, and Pietro d'Abano.' (op. cit. 6-7)

1.3. *PERI YANΣ IATPIKHΣ (De materia medica)*

1.3.1. О аутору текста

For the sixteen hundred years of the modern era, termed Christian, in the stretch from the Viking north to the Indian Ocean, the knowjledge of medicines came more from the prodigious search effort of one man, Dioscorides (fl. ca. A.D. 40- 80), than from any other person ... (John M. Riddle)

Негде између 50. и 70. године н.е., Педаније Диоскорид из Аназарба – коме су се, с правом или не, бројни истраживачи вековима обраћали или са пијететом као према *медицинском ботаничару* (Osbaldeston 2000; Retief/Cilliers) и *прослављеном римском војном лекару* (Rhizoroulou/Katsarou 2008: 94) или са иронијом као према *случајном ботаничару* и *обичном компилатору* (Raven 2000: 35, 39) – није ни слутио да ће, ако је судити према расположивим доказима о садржају списа његових *колега*(-претходника) – постати аутор најчитанијег античког фармацеутског вадемекума кроз цео средњи век. Ипак, у потпуности свестан тежине и важности посла којег се прихватио, на самом почетку свог дела Диоскорид пише:

<p>Πολλῶν οὐ μόνον ἀρχαίων ἀλλὰ καὶ νέων συνταξαμένων περὶ τῆς τῶν φαρμάκων σκευασίας τε καὶ δυνάμεως καὶ δοκιμασίας, φίλτατε Ἄρειε, πειράσομαι παραστήσαι σοι μὴ κενὴν μηδὲ ἄλογον ὄρμην ἐσχηκέναι με πρὸς τήνδε τὴν πραγματείαν διὰ τὸ τοὺς μὲν αὐτῶν μὴ τετελειωκέναι, τοὺς δὲ ἐξ ἱστορίας τὰ πλεῖστα ἀναγράψαι.</p>	<p>Иако је много, не само у прошлости него и данас, писано и написано о прављењу, дејствима и тестирању лекова, потрудићу се, најдражи Ареје, да ти докажем да ме на овај посао није подстакла ни таштина ни безразумност већ то што су једни о овоме написали недовољно а други углавном користећи се писаним изворима.</p>
---	--

Као већина његових сувременика, Диоскорид је живео и умро у реалтивном заборау, али је својим радом – као што је то само неколицини *његових* претходника пошло за руком –

значајно утицао на дела готово свих оних који су били посвећени (како сам каже:) *πρὸς τοὺς διωτέχνους*, а који су доцније ступили на историјску сцену. О Диоскориду се мало зна: нико до самога Диоскорида није нам оставио ни довољно – ни валидних информација о његовом животу. Бројни писци, доцније, на основу тумачења података које Диоскорид лично износи као и на основу извесних записа о његовим имењацима, у покушајима да направе Диоскоридову *биографију у скици*, углавном инсистирају на следећим детаљима:

1. Име му је Педаније⁷,
2. Рођен је у Аназарбу у Киликији,
3. Студирао је у Тарсу и Александрији,
4. Служио је као лекар у римској војсци,
5. Путовао је много сакупљајући биљке и лековите сировине. (cf. Riddle 1985)

Да се у овим скицама најчешће наилази на пука нагађања потврђују савремена истраживања. Једино што поуздано можемо да закључимо из сачуваних извора, а да то нису саопштења Диоскорида лично, јесте његово име и родни град: Педаније Диоскорид из Аназарба (cf. Scarborough 2005: Introduction xv-xvi). Из Увода Диоскоридовог највероватније јединог аутентичног дела *De materia medica*, сачуваног до данашњих дана (Singer 1927) и писаног у форми писма упућеног његовом пријатељу Ареју из Тарса⁸ коме је и само дело посвећено – дознајемо:

1. О Диоскоридовим претходницима и критичком односу који је он имао према њиховим списима: због непотпуних

⁷ Грци су углавном имали једно – , но поставши римским грађанином обично су додавали и римско име, највероватније име свог добротинитеља. У Диоскоридовом случају помињу се чак три *таква*: Луције Педаније Секунд – римски префект у 56. години н.е., Педаније Секунд – највероватније гувернер римске провинције Азије раних педесетих година првог века н.е., и Гнеј Педаније Салинатор – конзул за 60. годину н.е. (Riddle 1985).

⁸ Аутор изгубљених медицинских списа који се помињу у доцнијим сведочанствима (Riddle 1985).

информација на какве наилази код „старијих“, међу којима наводи следећа имена: Ἰόλλας ὁ Βιλζυνὸς, Ἡρακλείδης ὁ Ταραντῖνος, Κρατεύας ὁ ῥιζοτόμος, Ἀνδρέας ὁ ἰατρός, односно због игнорисања експерименталног тестирања ефеката лекова, због збрке у идентификацији лекова, због њиховог методолошки лошег груписања (одн. сортирања) било према некомпатибилним својствима било пуко формалног – према алфabetу, што налази код τοῖς νέοις, међу којима помиње следећа имена: Βάσσος Ἰουλαῖος, Νικήρατος, Πετρώνιος Νίγερ, Διόδотος, Ἀσκληπιάδειοι πάντες.

2. О Диоскоридовим личним интересовањима, предузетим и планираним пројектима: о љубави према *овој* тематици од ране младости, бројним путовањима (оствареним зарад бављења *њоме?*), о Арејевом наговарању да стечено знање у овој области стави на увид јавности и о Диоскоридовој решености да се прихвати таквог посла.
3. О оправданости предузетог пројекта и Диоскоридовој методологији истраживачког рада: о потреби да се примени другачија *таксономија* и то тако да се најпре детаљно опише свака биљка претходно упозната највећим делом непосредним опажањем, делом ἐξ ἱστορίας τῆς πᾶσι συμφώνου или од директних информатора, а онда *иста* распореди односно групише према ефектима које *њене* лековите супстанце имају на људско тело, чиме би се обезбедили оквири за стицање нових знања са практичним циљем усавршавања вештине лечења.

1.3.2. О структури и садржају текста

Држећи се горе наведених постулата, Диоскорид у свом фармацеутском водичу даје саопштења о дејствима и употреби око 1000 дрога биолошког и неорганског порекла, разврстаних у пет књига: у књизи I. су обрађена лековита

дејства и продукти ароматичног биља⁹, дрвећа и жбуња, у књизи II. – лековита дејства и продукти животињског порекла, лиснатог поврћа и *оштријих* биљака (лук, сенф, ђумбир, бибер), у књизи III. – лековита дејства и продукти добијени из коровског биља, у књизи IV. – лековита дејства и продукти осталог биља, сунђера и гљива; у последњој књизи описују се терапеутска својства винове лозе, вина и других неорганских супстанци: метала, руда и соли (Przybyło 2000-2001).

Према резултатима савремених истраживања Диоскорид наводи око 600 *артикала* и 2000 рецепата и формула (Scarborough 2005 [Introduction xviii]). Филолошка и историјска анализа серије медицинских списа насталих у периоду од 5. века пре н.е. до 2. века н.е. познатих под именом *Corpus Hippocraticum*, показала је да је у њима садржано укупно 3100 медицинских формула и описано укупно 380 биљака (Touwaide 2004). Ови упоредни подаци сасвим јасно указују на степен продуктивности Диоскоридовог дела.

Како се види већ из саме подељености грађе, централно место у делу заузимају биљке. Већина описаних – медитеранског је порекла, но има и оних егзотичних из Африке, Јерменије, Персије, Индије и Далеког истока. Груписане су према физиолошким ефектима садрживих супстанци¹⁰ на људско тело и обрађене у појединачним поглављима монографски представљеним једнолочним низањем података:

⁹ Овај интегрални део прве Диоскоридове књиге или *књиге у књизи*, у референтној литератури се најчешће зове „Књига о зачинама”.

¹⁰ Лековита својства биљака потичу од присуства фармаколошки активних састојака, односно органских једињења од којих највећи број припада секундарним метаболитима – једињењима који имају функцију регулатора метаболичких процеса или еколошке адаптације биљног организма. У значајној концентрацији присутни су само у појединим биљним деловима. Ако се користе у лековите сврхе називају се *лековите сировине* или *дрозге*. Лековите биљке се могу класификовати на више начина. У литератури се често користи подела према филогенетском сродству или према типу доминантних фармаколошки активних супстанци (Јанчић/Стојановић 2008: 68-69).

1. О грчком имену биљке (понегде и о локалном односно оном које се чује у земљама где референтна биљка аутохтоно расте или се богато користи),
2. О морфологији биљке,
3. О физиолошким дејствима лековитих супстанци,
4. О начину употребе дрога,
5. О дозирању,
6. О нежељеним ефектима,
7. О примени,
8. О могућим фалсификатима (и са тим у вези о методама фалсификовања и тестовима за детекцију),
9. О станишту,
10. О географском пореклу.

Диоскоридов спис био је веома цењен не само у старини него и доцније као базични приручник о лековима. Током пуних петнаест векова читан је и преношен у облику преписа, превода, ексцерпата, парафраза од Запада до Средњег истока. Нити једно дело потоњих хербалиста¹¹ баш као ни доцнијих специјалиста стручне фармакогнозије није поновило славу Диоскоридовог дела.

1.3.3. О традицији текста¹²

Диоскоридов спис настао је средином 1. века н. е. До краја 2. века постојале су најмање две рецензије (α и β) оригиналног текста. Фрагменат једне од ових рецензија (β) сачуван је на *Мичигенском папирусу* из истог периода. Манускрипт *Escorial III. R. 3* једина је до данас сачувана копија β рецензије. Негде у раздобљу између 2. и 3. века α -рецензија бива проширена листом синонимних ботаничких

¹¹ По читаности и *тиражу* (који је остварио у средњем веку) истакао се само још касноантички латински хербал *Herbarium Apulei*.

¹² Према мишљењу угледног италијанског палеографа Гуљелма Кавала *...Il lavoro più organico sulla tradizione degli erbari ... – nonostante vari e a volte validi contributi – resta ancora quello di CH. SINGER, The Herbal in Antiquity and Its Transmission to Later Ages ... (Cavallo)*. Подаци изнети у овом поглављу ексцерпирани су из наведеног Сингеровог рада (в. Singer 1927).

имена и илустрацијама из бар два илустрована хербала, од којих је један сигурно Кратевин. Сви *преживели* манускрипти за које знамо данас представљају копије овако проширене α -рецензије. У наредним вековима већина њих бива модификована бројним другим интерполацијама. Овако настала мрежа копија, због велике разгранатости и својеврсне сложености, отежавала је реконструкцију изворног текста. Велманово критичко издање Диоскоридовог текста, штампано у три тома и објављено између 1906. и 1914. године, већина модерних истраживача држи за најближе изворном тексту.¹³

Једна од копија α -рецензије, претходно већ проширене листом синонимних ботаничких имена и илустрацијама из илустрованих хербала, добиће и делове текста из већ поменутог Кратевиног и још једног илустрованог хербала, и биће алфаветски (пре)уређена. Низ тзв. *Dioscorides alphabeticus*-верзија насталих у 4. веку настављају две најстарије сачуване копије Диоскоридовог текста са илустрацијама¹⁴: *Juliana Anicia codex*, настао око 512. године, откривен у Истанбулу хиљаду година касније, познатији као *codex Vindobonensis*, *codex Constatinopolitanus* или *Vienna codex*, који се чува у Аустријској националној библиотеци под сигнатуром *Cod. Vindob. Med. Graec. 1.* и манускрипт с краја 6. и почетка 7. века познат као *Dioscorides neapolitanus*, који се чува у Националној библиотеци у Напуљу под сигнатуром *Bibl. Naz. Nap. Ms. ex-Vind. Gr. 1. Dioscorides alphabeticus*-верзије могу се поделити у две групе: тзв. примарну

¹³ У вези са овим проблемом истичемо ипак речи Х. М. Ридла, једног од најбољих савремених познавалац Диоскоридовог дела: 'Having seen most of the Greek manuscripts, I am of the opinion that, despite Wellmann's erudit scholarship, a new Greek text should be made ...' (Riddle 2006: 554).

¹⁴ Иако је текст био базични фармацеутски водич све до ренесансе, тек је десетак грчких копија илустровано. Поред најстаријих горе наведених, ту су још *Paris. gr. 2179*, *New York, Pierpont Morgan Library, ms. M652*, *Vat. gr. 284* (из 10. века), *Athos, Lavra W 75* (из 11. или 12. века), *Venice, Marc. gr. 92* (из 13. века), *Padua, Seminario Vescovile, gr. 194* (из 14. века), *Vat. Chigi F.VII.159* (из 14. или 15. века), *Vat. urb. gr. 66* (из 15. века), *Escorial S.t. 17* (из 15. века), *Paris. gr. 2091* (из 15. века), и *Cambridge, University Library E.e.5* (из 15. века). Илустроване латинске копије су врло ретке (Brubaker 2002: 204, footnote 21).

алфабетску групу којој припада поменути *Juliana Anicia codex* и тзв. секундарну алфабетску групу којој припадају текстови који чувају оригиналну поделу у пет књига али је у свакој од њих материјал алфабетски поређан. Најзначајнији представник ове гране рукописа је *Pierpont Morgan Library, ms. M652* из 10. века. Сматра се да је један од манускрипта из ове групе уско повезан са Велмановим хипотетичким документом Q – претком једног броја много проучаваних, доцнијих *неалфабетских*-рукописа. Најважнији *такав* - свакако је париски *Grec 2179*, настао у Египту у 9. веку, који се чува у Француској националној библиотеци. Овај манускрипт је тешко читљив, али се делимично може допунити редовима из једне копије која потиче из 11. века, настале у Венецији. Остали важнији манускрипти из ове групе каснијег су датума, а чувају се у Фиренци, Ватикану и Бечу.

У 6. веку, у Италији, настају две верзије превода Диоскоридовог списка са грчког на латински језик. Једна од њих – тзв. *Dioscorides Lombardus* добро је представљена јужноиталијанским манускриптом из 9. века који се чува у Минхену. Друга верзија је тзв. *Dioscorides vulgaris*. Од ове верзије или њој сличне имамо сачуван (готово из истог периода) специмен у *Бечком палимпсесту* с краја 6. и почетка 7. века. Настао је из *неалфабетске* рецензије – претка париског манускрипта *Grec 2179*. Од ове главне латинске традиције постоји велики број рукописа, од којих се једни комбинују са деловима списка *Herbarium Apulei Platonici*¹⁵, а други са тзв. *Dioscoridis de Herbis Femininis*.

Године 1478. по први пут је штампана *Dioscorides vulgaris*-рецензија. Млетачки хуманиста Алдо Мануције

¹⁵ Овој грани рукописа припадају два париска манускрипта из 9. века (*12995* и *9332*) који носе трагове јужноиталијанске традиције и друга два писана у Немачкој у 12. веку од којих се један чува у Британском музеју (*Harley 4986*), а други на Eton College-у.

штампа *editio princeps* грчког текста у 1499. години и он постаје база за бројна ренесансна издања и преводе.

Диоскоридово дело имало је велики утицај и на Оријенту. Први превод са грчког на арапски појављује се 854. године, а у 13. веку – на сиријски, доцније преведен на арапски језик.

1.3.4. „Штампани Диоскорид”¹⁶

1.3.5. *Materia medica Dioscoridea* – предмет интра-/интер- и мултидисциплинарног истраживачког пројекта

Иако остаје *живи текст* све до почетка 19. века, популарност Диоскоридовог дела почиње да опада са појавом Карла Линеа и развојем модерне ботаничке класификације. Издање и латински превод Курта Шпренгла *Pedanii Dioscoridis Anazarbei de materia medica libri quinque. Ad fidem codicum manuscriptorum, editionis Aldinae principis usquequaque neglectae, et interpretum priscorum textum recensuit, varias addidit lectiones, interpretationem emendavit, commentario illustravit Curtius Sprengel, Lipsiae, 1829-1830* – обележава почетак интересовања за Диоскорида у постренесансно доба. Године 1902. Јулије Берендес је урадио немачки превод Шпренгловог грчког текста (*Julius Berendes, Des Pedanios Dioskurides aus Anazarbos Arzneimittellehre aus funf Buchern. Ferdinand Enke, Stuttgart 1902*), а између 1906. и 1914. године, у Берлину, Макс Велман је објавио ново критичко издање грчког текста: *Pedanii Dioscuridis Anazarbei De materia medica, ed. M. Wellmann, 3 Bde., ND 1958*. Студије Џона Рејвна (*John Raven*), Вивјана Нотона (*Vivian Nutton*)¹⁷, Џона Скарбороа

¹⁶ В. Appendix.

¹⁷ В. референтне чланке овог аутора на веб страницама:
http://www.ucl.ac.uk/histmed/people/research_associates/#Nutton,%20Vivian,
<http://www.ucl.ac.uk/histmed/people/academics/nutton>.

(John Scarborough)¹⁸, Џона Ридла (John Riddle)¹⁹ и Алена Туведа (Alain Touwaide, помиње се на два места)²⁰, као и чињеница да се после вишедеценијске доминације лечења чистим хемијским једињењима у званичној западњачкој медицини, поново и све више пажње посвећује фитопрепаратима, алтернативним облицима лечења и самомедијацији – одржавају интерес за Диоскоридовим записима све до данас. Међутим, парцијалне студије савремених истраживача, ма колико биле вредне и ма колико придодавале нашем бољем разумевању Диоскоридовог дела, још увек не дају чврсто аргументоване одговоре на најважнија питања како у вези са Диоскоридовим животом (година рођења, стечено образовање и каријера), тако у вези са његовим радом (аутентичност списка из Диоскоридовог корпуса, година настанка дела *De materia medica*, Диоскоридови извори и узорци, физички опис изворног рукописа, језик и терминологија, идентификација референата, трансмисија текста, порекло синонимне листе одн. алтернативне номенклатуре, појава илустрација и других интерполација, средњовековна и модерна рецепција текста, методе емпиријских истраживања терапеутских својстава лековитих супстанци, итд.). Чини се стога да би тек тим истраживача на пољу различитих научних дисциплина (нпр. класични филолози, етноботаничари, етнолингвисти и фитономастичари, историчари фармацеутских дисциплина, ботанике и медицине, хемичари, фито- и биохемичари, као и специјалисти посебних грана медицине) окупљен, евентуално, на неком будућем *Studia Dioscoridea*-пројекту, једини могао да пружи дефинитивне одговоре на кључна и мање кључна питања пред која нас *De materia medica* ставља као и да

¹⁸ В. референтне чланке овог аутора на веб страници:

<http://www.pharmacy.wisc.edu/facstaff/socadmin/SCARBOROUGH.pdf>.

¹⁹ В. референтне чланке овог аутора на веб страници:

<http://faculty.chass.ncsu.edu/riddle/>.

²⁰ В. референтне чланке овог аутора на веб страницама:

<http://botany.si.edu/staff/staffPage.cfm?ThisName=71&homepage=no>,

<http://botany.si.edu/staff/showFullList.cfm?thisAuthor=Touwaide,%20A>.

процени прави допринос њеног аутора науци и читавом човечанству.

1.4. Етимолошка истраживања имена биљака у Диоскоридовом делу *ΠΕΡΙ ΥΛΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ (De materia medica)*. Прилог типологији фитонимских ознака

1.4.1. Предмет, циљеви, методе и значај истраживања

Предмет истраживања одређен је већ самим насловом књиге док је уже прецизиран насловом овог потпоглавља.²¹ Наиме, проматра ли се као језичка датост, ботаничко име може се анализирати са четири различита аспеката:

1. графичко-правописног,
2. фонетско-фонолошког,
3. морфосинтаксичког,
4. семантичког (који у новије доба укључује и прагматику).

Дакле, предмет ове студије, *in strictissimo sensu*, јесте један елемент семантичке равни: одређивање типа мотивације биљног назива, односно принципа номинације. Напомињемо да по страни остају бројна логичко-филозофска расправљања из теорије о семантици имена

Окосницу истраживања чини инвентарисање и идентификовање фитонима обухваћених дефинисаним корпусом, затим анализирање фитонима (под чиме подразумевамо анализу фонетско-фонолошких, творбених и семантичких особености фитонима и етимолошку анализу презентованог корпуса), реконструисање номинацијских процеса који су довели до формирања датих фитонима и установљење општих тенденција, принципа и начина номинације ове групе реалија поређењем са фитонимским

²¹ О поимању израза *ароматично биље/зачинско биље* у античким списима, детаљно Miller 1969: 1-29. О модерним дефиницијама ових израза, Peter.

ознакама које се срећу пре свега у српској, али и у другим балканословенским и словенским традиционалним ботаничким номенклатурама. Главни извор био нам је *Ботанички речник* Д. Симоновића и *Imenik bilja* Б. Шулека из којег смо црпели чакавске и кајкавске фитониме који у истраживању имају функцију експлемента. Упоредни словенски материјал ексцерпиран је из следећих извора: за македонски и бугарски: БЕР, Геров, МББР, Сим., за словеначки Karlin, Pleteršnik, Сим., за словачки и чешки: Machek 1954, Hladká 2000, Rystonová Schuster-Šewc, за пољски, доњо- и горњолужички: Machek 1954, Pažderski, Schuster-Šewc, Сабадош 1996, за руски: Анненковъ, за украјински: Сабадош 1996, Сабадош 1999, за белоруски Кисилевский и за Полесје: ЛП.

У истраживању се користи метода компаративно-историјске анализе лексема, како би се што прецизније одредило порекло фитонима, и метода морфонолошке и ономасиолошко-семасиолошке анализе да би се што прецизније утврдио тип мотивације биљног назива односно прецизно реконструисао принцип номинације и одатле потврдила или одбацила идентификација биљне врсте, тј. само денотата.

Резултати овог истраживања дали су допринос не само универзалној типологији фитонимских ознака, већ и историји српских фитонима, грчкој, српској и словенској етимолошкој науци те хеленским студијама уопште, узимајући у обзир да је превод Диоскоридове „*Књиге о зачинима*” први превод који се објављује и појављује у нашој преводној књижевности уз својеврстан критички и филолошки апарат у форми фитономастичких огледа (о којима, в. ниже).

Ово су излазни резултати спроведеног истраживања који се тичу лингвистичке – и филолошких наука, но никако се не сме умањити значај добијених резултата за индиректно или директно извођење закључака који се тичу сродних или удаљених или тзв. несродних научних дисциплина, као што су: историја традиционалних ботаничких номенклатура,

фармакогнозијска и фармакопејска истраживања рукописних – или корпуса штампаних издања списа који припадају српској средњовековној медицини и фармацији до појаве Јосифа Панчића, историја хербалне медицине, итд. Наиме, без прецизног превода изворâ на основу којих су настали српски средњовековни терапијски зборници као и без прецизних идентификација ботаничких врста које се ишчитавају из специфично дизајнираних фитономастичких огледа (в. о томе ниже) није могуће:

- а. преиспитати и прецизно утврдити ботаничку припадност описаних биљака у тзв. *фармакогнозијским монографијама* садрженим у поменутиим терапијским зборницима,
- б. описати морфолошке карактеристике и идентификовати дроге претходно утврђене и описане врсте рода,
- в. приказати њихове хемијске и фармаколошке карактеристике, и
- г. (ре-)евалуирати фармакогнозијски садржај у складу са захтевима рационалне фитотерапије, потврђујући или негирајући на тај начин стварну потребу за идентификацијом и редефинисањем методологије коришћења и изучавања древних извора знања у циљу реконструкције али и развоја нових традиционалних лекова што је у суштини главни циљ сваке *materiae medicae*.

1.4.2. О концепцији рада

Прва књига Диоскоридовог списа обухвата три целине. Прва садржи 28 поглавља у којима су обрађена терапеутска својства 28 ароматичних биљака. У другом делу наводе се 22 некомпозитна, а у трећем – 24 композитна ароматична уља која Диоскорид преписује за одређена обољења. Предмет нашег истраживања били су називи за 28 ароматичних биљака наведених у првом делу прве књиге. Обрадили смо их у 28 поглавља које смо назвали фитономастичким огледима. Сваки од њих садржи (пот)поглавља насловљена овим редом:

1. Идентификација фитонима,²²
2. Морфолошка рекогниција, класификација и дескрипција референта,²³
3. Номинацијски поступци у народним ботаничким таксономијама.

У овом последњем – примењује се етимолошка анализа лексеме да би се установило порекло фитонима и одредио начин номинације и семасиолошко-ономасиолошка анализа којом се утврђује тип мотивације биљног назива односно принцип номинације. Анализирани су сви грчки, латински²⁴ и десигнати *алтернативних номенклатура* било да припадају доцнијим интерполацијама (које Велман ставља у *apparatus criticus* уз ознаку RV и који се у нашем тексту издвајају величином фонта којим су написани – 10) или не. Дискусије о етимолошки непрозирним фитонимима написане су у величина фонта: 11. Анализи ових фитонима претходи превод Диоскоридовог текста који доноси саопштење о *drug affinities*²⁵ референта односно биљке на коју се наведени називи односе, а за њом следи анализа српских синонимних десигната и њихових еквивалената у другим словенским и балканским језицима.

²² Под овим подразумевамо таксономско одређење референта односно биљке на који се назив односи; при одређивању идентификације грчког фитонима служили смо се пре свега делима Андреа и Еиреа, а у случајевима непоуздане идентификације референта – и делима Стромберга, Карноја, Ауфмесера, Милера, Фриска, Шантрена и Марцела (в. попис литературе); у овом поглављу такође смо цитирали из речника Лидл-Скот-Џонса и све класичне грчке писце у чијим се списима могу наћи потврде референтног фитонима.

²³ Прецизни ботанички дескрипти у релевантним ботаничким приручницима баш као и етноботаничка саопштења имају велики значај за фитономастичаре јер у њима налазе потребну верификацију за претпостављену особину референта као иницијатора процеса номинације.

²⁴ Латински (синонимни) десигнати које саопштава Андре као и они из средњовековних и предлинеовских номенклатура које доноси Марцелов Речник, наведени су такође у фонту величине 10 и имају функцију експлемента.

²⁵ За оригиналан Диоскоридов систем груписања биља у делу *De materia medica*, Ридл користи широко прихваћен израз *drug affinity system*.

Свих 28 фитономастичких огледа ове студије исте су формалне структуре.²⁶

Разлози за овако конципирану научну студију крајње су нелингвистичке, субјективне природе, и почивају на жељи аутора да се она може читати не само као једна неодвојива целина већ и да се свако од 28 поглавља – фитономастичких огледа, може схватити као посебна научна студија која и сама нуди одговоре на бројна лингвистичка и лингвокултуролошка питања.

²⁶ Ваља, ипак, нагласити да постоје и огледи који не садрже сва наведена (пот)поглавља. Узроци таквог одступања у форми биће посебно објашњени у сваком појединачном случају.